

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

*Т.Горбаченко** (м. Київ)

ХРИСТІЯНСТВО І СЛОВ'ЯНСЬКА ПИСЕМНА КУЛЬТУРА Монастирські бібліотеки

Дослідження становлення писемної культури слов'янських народів неможливе без аналізу ролі бібліотек монастирів і соборів як центрів документальної пам'яті про християнське минуле. Адже бібліотека, як соціальний інститут, на довгому шляху свого розвитку завжди виконувала важливу роль у розвитку освіти, науки, культури, релігійної думки.

Діяльність монастирських бібліотек Русі-України слід розглядати у зв'язку із становленням східної християнської моделі монастирів на українських землях. Адже у суто релігійному аспекті вітчизняні монастирі постали як, насамперед, духовна корпорація однодумців, що рухалася силою християнських ідеалів і добровільного відречення від світу. З точки зору зорієнтованості чернецтва на суворі, багато в чому екстремальні норми життя, на подвижницьке утвердження православних ідеалів, східнохристиянські монастирі з їх насельниками в історії церкви постають як переконані адепти своєрідного бачення християнства. Не випадково опозиція християнству, зокрема, православ'ю, в усі часи зосереджувала свій вогонь саме на монастирях.

В Київській Русі ідея чернецтва з її присвятою особистості до аскетичного земного життя заради особистого небесного спасіння з'явилася разом із прийняттям християнства, але самі ченці, як і окремі християнські сповідники були відомі тут, ймовірно, раніше ніж з 988 р. Через Візантію, Грецію, Болгарію з прадавнього християнського Сходу організація монастирського життя прийшла на киево-руські землі.

Існує оповідання про заснування Спаського монастиря поблизу Вишгорода грецьким ченцем, що прийшов на Русь під час її хрещення.

* Горбаченко Т.Г. – кандидат педагогічних наук, професор Київського Національного університету культури і мистецтв.

Супрасальський літопис згадує про монастир, який існував при заснованій Володимиром Десятинній церкві у Києві. Дитмар говорить, що під час пожежі 1017 року у Києві згорів Софійський монастир [Монашество // Христианство: Энциклопед.словарь.-Т.2.-С.160]. Виникнувши на Сході, чернецтво набуло своїх практичних форм у вигляді анахоретства, кіновії, скитства. Адже відстороненість від світу, аскетизм, подвижництво чернецтва породжували у віруючих, у масі своїй неготових особисто до таких життєвих обмежень, почуття поваги, не лише до насельників монастирів, а й до самого християнства. Такий наочний, зрозумілий, переконливий спосіб поширення, утвердження нової віри серед недавніх язичників багато "в чому визначив прихильне ставлення властей до монастирів, чернецтва. Київ, Київська земля стали відправним пунктом поширення монастирів на Північ, унормування чернечого життя монастирськими уставами (статутами), впровадження монастирської богослужбової практики" [Климов В. Інститут монастирів на українських землях: особливості реалізації східнослов'янської моделі // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу.-Тернопіль, 1995.-С.23-30.].

На Київську Русь Студійський статут був запозичений у 60-х рр. XI ст. з однойменного монастиря. Уперше запровадив його у Києво-Печерському монастирі преподобний Феодосій. Звідси він поширився й до інших монастирів. Згідно зі Студійським статутом, ченці у час вільний від богослужіння, повинні читати книги.Статут призначав по два-три читання під час вранішньої служби й читання за трапезою.

Слід зазначити, що киево-руські монастирі не сприйняли і суворість, і крайній аскетизм, взагалі крайнощі східнохристиянського чернецтва. Останні так і не стали тут нормою монастирського способу життя: верх взяли й прижилися пом'якшені, помірковані правила чернецтва, що жорстко не пов'язували істинно чернече життя з надмірностями посту, затвору, стовпостояння, обітництвом мовчання. Важливою причиною прийнятності в українських землях Студійського статуту у дещо скорегованому, пом'якшеному варіанті було походження більшості вітчизняних монастирів – вони "були князівськими, ктиторськими, а відтак – створені аж ніяк не для надмірностей аскези, й із самого початку були зорієнтовані на безбідне життя, благодійництво, багаті пожертви тощо" [Климов В. Інститут монастирів на українських землях: особливості реалізації східнослов'янської моделі // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу.-Тернопіль, 1995.- С. 23-30.]. Це різнило монастирі Київської Русі від християнського Заходу, де монастир для фундатора нерідко ставив джерелом примноження його достатків. Натомість, монастирі Київської

Русі здебільшого самі потребували матеріальної підтримки своїх засновників.

Правилами для монастирів служили настанови Отців церкви: Василя Великого, Єфрема Сірина, Іоанна Лествичника, Феодора Студита та інших, однак монастирі виробляли свої устави, із специфікою кожного засновника, проте мета їх була однаковою. Вищим зразком духовного життя була Афонська гора. Там вже у 1052р. був руський Пантелеймонів монастир.

До Ярослава Мудрого зустрічаються відомості про чотири монастирі на околицях Києва і кілька у землі новгородській. Часи Ярослава Мудрого були епохою їх розповсюдження, оскільки, як свідчить літописець, тому що він любив монахів до "излиха" і за його часів "черноризцы почала множитися и монастыре многи начала быти" [Лаврентиевская летопись // Полн.собр.русских летописей.- Т. 1.- СПб., 1846.- С. 59]. За його часів з'являється і перший жіночий монастир.

В цілому ж з 80 монастирів, що згадуються до половини XIII ст., майже 30 із них були засновані за ініціативою князів, а кілька – приватними особами. Більшість монастирів була чоловічими. Уже в цей час монастирі існували у Києві, Новгороді, Володимирі-Волинському, Муромі, Ростові, Володимирі на Клязмі, Переяславі-Залеському, Перемишлі, Полоцьку, Смоленську, Рязані, Ярославлі, Нижньому Новгороді, Костромі, Чернігові, Галичі, Турові та інших. Головними центрами їх були – Київ, де нараховувалось 17 монастирів, і Новгород, що мав з окраїнами 22 обителі. З наступом татарського іга, Київські землі ледве утримували існуючі монастирі, але у князівстві Галицькому, за часів Данила Романовича, сина його Лева й особливо за Володимира Васильковича, засновується багато монастирів, на північному сході Русі в цей час (у першій половині XV ст.) відкрилося до 180 монастирів [Слуховский М.И. Русская библиотека XVI-XVII вв.- М., 1973.- 253 с.].

Першою точно датованою бібліотекою Київської Русі є книжкове зібрання Ярослава Мудрого, яке князь пізніше передав Софійському собору і воно стало соборною бібліотекою. У 1037р. була заснована у Києві митрополія на чолі з митрополитом із греків, а Софійський собор став резиденцією Київського митрополита. Цілком зрозуміло, що тільки після 1037 р. і, можливо, навіть під кінець життя князь передав своє книжкове зібрання до митрополічної церкви. До цього протягом багатьох років існувала самостійна і досить велика Ярославова бібліотека.

Точних даних про обсяг фонду Софійської бібліотеки немає. Ці дані досить суперечливі, наведемо деякі з них. Так, в "Історії русів" зазначено, що у бібліотеці знаходилися тисячі "книг рукописних і різних дорогоцінних манускриптів, писаних різними мовами, і багато між ними

такими, які і вченим тодішнім мужам не були відомі, а особливо всі записки й документи, до історії правління слов'янських племен і царств і до їх законів і устрою стосовних" [Кониский Г. История русов или Малой России.- М., 1846.- С. 225]. На думку дослідника історії православної церкви Є.Голубинського: "Ярослав опікувався придбанням із Болгарії існуючих там готових перекладів. Після отримання цих перекладів він і сам міг, як запевняє літопис, - примушувати перекладати ці книги, яких не було у перекладах, і які він вважав за потрібне... Всі зібрані книги, як шляхом списування, так і шляхом перекладів, Ярослав склав у побудованій ним св. Софії" [Голубинский Е. История русской церкви: В 8 т.: Т. 1, 1-я пол. т.- 2-е изд.- М., 1901.- С. 190]. Він же припускає, що у бібліотеці знаходилось до 500 рукописних книг.

Щодо тематичного складу наповнення першої руської бібліотеки, то точно невідомо які книги там зберігалися, але, безумовно, там мали знаходитися книги грецькою мовою як релігійного, так і мирського змісту, болгарські рукописи, оригінальні руські твори, дипломатичні та юридичні акти. Основними джерелами комплектування Ярославової бібліотеки було переписування книг і переклад творів із грецьких оригіналів.

Але слід сказати, що жодна з бібліотек князів на Русі не стає родовою, як у Візантії. Ярослав віддав за життя свою бібліотеку Софійському собору. Святослав Чернігівський (Микола Святоша) залишає свою бібліотеку, як посмертний внесок монастиреві і церкві. Жоден князь не залишає книг у спадок своїм нащадкам. Зберегти бібліотеку у ті часи було дуже складно. А.Глухов припускає, що Софійський собор нараховував ряд бібліотек: одні гинули, а "на їх місці виникали нові. У 1169 році, наприклад, Мстислав, син Андрія Боголюбського, взяв Київ і три дні грабував собор та вивіз книги. В 1203 році Софію грабували половці в союзі з руськими князями, і знову постраждав книжковий фонд... 6 грудня 1240 місто пограбували татари" [Глухов А. «В лето 1037 ...».- М., 1974.- С. 40]. В "Історії русів" стверджується, що Софійська бібліотека "збережена у печерах від усіх попередніх навал і руїн" [Кониский Г. История русов или Малой России.- М., 1846.- С. 226] злилася з бібліотекою Києво-Печерського монастиря.

Версії про місцезнаходження бібліотеки Ярослава Мудрого є такими: книги заховані в підземеллі Софійського собору, Печерського, Видубицького або Межигірського монастирів; бібліотека, розформована та передана іншим церквам; зібрання згоріло у вогні монголо-татарської навали. Побуває також думка, що Ярослав розподілив бібліотеку між синами та монастирями. Є, нарешті, переконання, що книги, які були сховані колись у підземеллі, перетворилися на порох. Безліч легенд не

може заперечити, а тільки підтверджує те, що з передачею до Софійського собору князівської бібліотеки виникає новий тип великого книгосховища, нерозривно пов'язаний з книгописанням.

З усією впевненістю можна говорити про бібліотеку Видубицького Михайлівського монастиря у Києві, де ігумен Мойсей, складаючи великокняжий літопис у 1199 р., залучив як джерела ряд місцевих літописів XII ст. Часто бібліотека й архів монастиря зберігалися разом. Так, архів Видубицького монастиря за своєю древністю був одним із кращих за складом своїх документів. Найдавніші з монастирських документів його відносяться до кінця першої половини XVI ст. і закінчуються початком XIX ст. Документи ці складаються з грамот, що були жалувані монастирю польськими королями, київськими митрополитами та іншими особами; судових справ, які вів монастир із-за майна; листів, наказів видубицьких ігуменів; постанов духовного собору. У бібліотеці монастиря було багато рукописних книг і друкованих книг XVI-XVIII ст., переважно богослужбового змісту [Троцкий П. Киево-Выдубецкий Михайловский монастырь и его владения до занятия его униатами и во время его занятия униатами: 1596-1637 // Вестник Зап. России.- 1865.- №4.- С. 36-69].

У Новгороді у середині XI ст., у Софійському соборі, побудованому в 1045-1051 рр., виникла ще одна велика давньоруська бібліотека, частина книг якої збереглася до наших днів: Остромирове Євангеліє, яке датоване 1056-1057 рр. (зберігається у Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі), Путятина Мінея XI ст., Стихираль, датована 1156-1163 рр., Мстиславове Євангеліє (зберігаються у Російському державному історичному музеї у Москві) та інші цінні пам'ятки писемної культури.

У Волинському краї у XIII ст. був створений Загорівський Різдобогородицький монастир, але перші писемні відомості про нього з'являються лише наприкінці XV ст. Бібліотека монастиря була докладно досліджена професором Волинської духовної семінарії А.Добротворським [Добротворский А. Загоровский монастырь, его библиотека и сохранившиеся в ней западнорусский литературный памятник XVII ст. // Вестник Юго-Зап. и Зап. России.- Год 2-й.- Т. 1.- 1863.- Июнь.- С. 11-17], який розглянув її діяльність як у межах православ'я, так і греко-католицизму. У 1769 р. був складений каталог бібліотеки, який зберігається донині в архіві Почаївської лаври у вигляді рукописної книги. За каталогом у бібліотеці нараховувалося 325 книг, значну частину з них являли латинські й польські книги, слов'янських книг було лише 31. Це пов'язано з тим, що монастир майже сто двадцять років був уніатським.

Безумовно, існувала бібліотека й у Почаївському монастирі (Почаївській Свято-Успенській Лаврі). У письмових джерелах Почаївський монастир вперше згадується у 1450 р. Але, за даними Н.Опалка [Опалко Н. Почаївський монастир: історія і легенди // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу.- Тернопіль,1995.- С. 58-61], в архіві Почаївської Лаври знаходиться рукописна праця «Книга Исковъ и документов» за 1661 р., в якій стверджується, що поселення київських ченців відбулося ще у 1240 р. Отже є підставою вважати датою заснування 1240 р. Згідно з переказами, першими поселенцями Почаївського монастиря були учні святого Мефодія, які проповідували Христову віру. Монастир відіграв визначну роль в історії української культури і писемної зокрема. У всякому разі бібліотека у XV ст. вже існувала, оскільки переписування книг у ній було налагоджено і відомо, що перший настоятель монастиря Іов Залізо, який перебував на цій посаді майже півстоліття, високо підніс прапор морального й релігійного авторитету монастиря, в тому числі в галузі писемної культури. Окатоличення і полонізація української знаті, заборона вихідцям із народу займати вищі посади в церквах і монастирях, обмеження українського православ'я, що поширилося на духовенство з'єднаної (уніатської) церкви, засилання до монастиря василіан польських магнатів поставило перед фактом існування самотності українського народу. Саме з 1721 р. господарями Почаївського монастиря стали василіани. І в уніатський період Почаївський монастир продовжував грати роль найбільшого релігійно-культурного центру на території Західної України. Якщо до 1721 р., за даними Т. Марусика [Марусик Т.В. Роль Почаївського монастиря у становленні національної свідомості лаврі // Роль бібліотек монастирів, соборів та ін. установ в розвитку культури України.- К., 1993.- С. 59-62], в бібліотеці зберігалось всього 167 книг, із яких лише 7 було написано українською мовою, то у середині XIX ст. бібліотека налічувала вже близько 6 тис. томів.

Перша письмова згадка про старовинне село Дермань (неподалік Острога) відноситься до 1497 р., а про заснований тут Дерманський монастир – за два роки по тому, коли князь К.Острозький подарував місцевій церкві рукописну книгу «Поучений» із своїм дарчим написом [26]. У 1575-1576 рр. управителем монастирськими мастностями, як ми вже зазначали вище, був першодрукар Іван Федоров. Ставши згодом самостійним, монастир переріс у великий осередок української культури на Волині. Тут був не лише осередок друкарства, а й бібліотека, в якій були як рукописні книги, так і друковані, а також архів.

Одним із найбільших монастирів у Бельському воєводстві в першій половині XVII ст. був Городиський. Він знаходився на березі

р.Західний Буг у селі Городище (Львівська область). Учені роблять припущення, що він виник ще за часів Київської Русі, хоча письмових підтверджень цьому поки що не знайдено. Так, Я.Книш [Книш Я.Б. Бібліотека Городиського монастиря у першій половині XVII ст. // Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України.- К., 1993.- С. 50-52] висловлює припущення, що до бібліотеки Городиського монастиря після зруйнування монголо-татарами Белза і Володимира, могла потрапити частина книг із цих міст. Перший запис у Пом'янику, який знайшов О.Колеса у місцевій церкві, зроблений у 1484 р. Ця дата на сьогодні є найдавнішою письмовою згадкою про Городиський монастир [Колеса О. Південно-Волинське городище і городиські рукописні пам'ятки XII-XVI ст. -Прага, 1923.- 220 с.]. А вже у першій половині XVII ст. Городиський монастир мав найбільшу бібліотеку кирилических книг у Белзькому воєводстві. Значення монастиря та його бібліотеки значно зросло через те, що під час релігійної боротьби між прихильними і супротивниками унії монастир був однією з найміцніших твердинь православ'я. В цей час із навколишніх церков і монастирів, які тимчасово закривалися або насильно переводилися в унію, привозили книги до монастирської бібліотеки на зберігання. Наприклад, О.Колеса, у вище згаданій праці, подає відомості про три збірники релігійних текстів із Городиського монастиря. Перший з них був збірником проповідей, написаним у XVI-XVII ст. Під корінцем його обкладинки О.Колеса знайшов два фрагменти Євангелія, яке датував XII-XIII ст. Другий збірник був рукописом без початку й кінця або XV або XVI ст. Його зміст складали проповіді й науки отців та вчителів церкви. Третій збірник, що написаний півуставом, має дату 1614 р. Але його палеографічні особливості свідчать, що він міг бути написаний і в XVI ст. Безумовно, книги, що описані і дійшли до нашого часу, є лише частиною бібліотеки Городиського монастиря. Є всі підстави вважати, що цей монастир був одним з відомих центрів із переписування книг, які поширювалися на значній території України.

Названі нами вище монастирі, хоча й створювалися у різні часи, однак мали багато спільних рис в галузі формування й використання фондів своїх бібліотек. В даній статті ми свідомо не назвали бібліотеку Києво-Печерського монастиря – одну з найвизначніших монастирських бібліотек, оскільки її діяльність потребує окремого розгляду.

За тематикою склад фондів монастирських бібліотек включав переважно біблійні й богослужбові твори, твори отців церкви, зібрання канонічних правил, життя святих як грецької, так і руської церкви, а також мінеї, прологи, патерики, палей, збірки, хронографи, частково і світську літературу. Слід зазначити, що найбільша частина документів,

що була зосереджена у монастирських бібліотеках відносилась до моральних аспектів: самі монастирі взяли на себе утвердження моральних норм у суспільстві, що вироблялися під впливом візантійських взірців. Монастирі також нерозривно були пов'язані з процесом виховання молоді: існував звичай у сім'ях віддавати дітей на виховання й навчання до монастирів. Вивчення Псалтиря тут складало основу навчання: знання її напам'ять було вельми частим явищем у монастирях. Однак, завдяки широким за тематикою книжковим зібранням, учні, що перебували у монастирях, могли розширювати свої знання: читали твори Єфрема Сиріна, Діонісія Ареопагіта, Ісака Сиріна, Василя Великого, Іоанна Златоуста, патерики. Через це у монастирських бібліотеках ці книги зустрічають у більшій кількості примірників.

Однак слід зазначити, що досить суворий і дуже специфічний принцип підбору книг до церковних і монастирських бібліотек, що діяв протягом сотень років, мав і негативний вплив на формування писемної культури Русі-України, а саме відсікав і прирікав на зникнення все те, що не входило до списків рекомендованої літератури. У кожній окремо взятої книги було не багато шансів, щоб оминати все підводне каміння, яке траплялося на її довгому історичному шляху.

Сприятливі для самобутнього розвитку писемної культури умови почали поступово згортатися у зв'язку з переходом Київської митрополії під церковну юрисдикцію Московського патріархату після 1686 р. Під проводом уніфікації церкви і монастирів, ліквідації проявів "латинства" із церковно-монастирської практики вилучалося все, що нагадувало про особливий історичний шлях і національну своєрідність створення писемної культури України. Проведена через сто років по тому скатерининська секуляризація монастирських маєтностей, підірвала не лише матеріальну основу їх діяльності, а поставила у залежність від великоросійського центру всю діяльність, в тому числі й книжкову. Протягом віків монастирські бібліотеки були найбільшими книжковими зібраннями, які існували на території Русі-України. Адже сам факт накопичення книг у монастирських бібліотеках має неперехідне значення. Завдяки цьому у складі монастирських бібліотек дійшли до нашого часу неоціненні пам'ятки давньої руської і слов'янської писемної культури. Створена суспільством для задоволення фундаментальної соціальної потреби у пізнанні, бібліотека була й є універсальним засобом збереження великих документальних свідчень різних епох людського буття і забезпечує доступ суспільству до цих джерел.